

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ədəbi-mədəni siyasətində intibah, istiqlal insan haqları məsələləri

AXC Şərqdə ilk demokratik respublika kimi Azərbaycan dövlətçilik tarixində əvəzsiz rol oynadı. Məhz bu məqama toxunan AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev yazırdı: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, bütün islam aləmində yeni tipli ilk sosial-inzibati qurum kimi, ümumşərq və ümumtürk əhəmiyyəti kəsb etmişdi, hətta sovet federasiyası daxilində də Azərbaycanın nəzəri istiqlalı, ərazi bütövlüyü və respublika statusu üçün tarixi əsası, təşkilat modelini Azərbaycan Cümhuriyyəti verib. Total rejimin imperiya qəlibləri ilə, vulqar sinfilik və diktatura sxolastikası ilə təftiş olunanda yox, hüquqi dövlət, ümumbəşəri dəyərlər, real, suveren demokratiya meyarları ilə sınıq onun həm tarixi mahiyyəti, həm də bugünkü, müasir Azərbaycan üçün mənəvi dəyər və mədəni-əxlaqi sərəvət rolu bütün əyaniləri ilə aşkar görünür.

"Ən yeni dövr" ilə bağlı, hələlik, son milli-tarixi və ədəbi-mədəni intibahın aylarının və illərinin hesabını AXC ilə başlamaq soyumuza, adımıza və özümüzdə doğru yolda ən dəqiq start mövqeyinə çıxma bilmək üçün lazımdır. Milli təkəkkürün, tarixi özünüdərk tamlığına, aydınlığına, bütövlüyünə nail olmaq üçün lazımdır. Başqa sözlə, bu milli ədəbiyyatı və onun tarixini mənəvi-mədəni bir vəhdət və bütövlük halında, bütün (yaxın və uzaq) tarixi nəsillərin, coğrafi qütblərin, iki Azərbaycanın bugünkü azərbaycanlıların mənəviyyat və düşüncəsinin tərcümanı kimi, Asiyalı və Avropalı, Şərqi və Qərbi, İrani və Turanı birləşdirən bütün ərazilərdəki soydaşlarımızın müştərək irsi kimi öyrənmək üçün (özü də ideoloji yasaqlarsız, coğrafi çəpərlərsiz, ehkamçı qəliblərsiz öyrənmək üçün) bir təcrübə, nümunə, məktəb və ənənə kimi lazımdır.

Suverenlik dövründə, azad Xalq Cümhuriyyətində müstəqillik - şüurda, ideologiyada müstəqillikdən başladı. Müstəqillik ideyası elan olunmuşdu, mənəvi-ideoloji təsisatlar fəaliyyət göstərirdi, dövlət qurumun, məhz milli müstəqillik baxımından inzibati-ərazi statusunun gerçəkləşməsi, sosial-siyasi və iqtisadi, hərbi və diplomatik təminatı isə bir vəzifə kimi hələ qarşıda dururdu.

Ən böyük uğur, məhz, ərazi bütövlüyü və onun toxunulmazlığı ilə bağlı siyasi-diplomatik münasibətlər sahəsində əldə edildi. "MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN" statusu, türk etnik gerçəkliyi həm Bakıda, həm də Qafqazda qorunub-saxlana bildi. Gürcüstanla (Borçalı probleminin mövcudluğuna baxmayaraq), Arız Türk Respublikası və Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası, Qarapapaq Cümhuriyyəti ilə əlaqələr, xüsusilə, səmərəli istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Həmişə olduğu kimi, bu gərgin tarixi məqamda da ən ciddi hərbi-diplomatik drammatizm ("fasiləli müharibə şəraitində") Qarabağda, Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri sahəsində baş verdi".

Bərabərhuquqlu vətəndaşlıq, demokratik respublikaçılıq ideyaları, milli istiqlal şüurunun təşəkkülündə əvəzsiz xidməti olan AXC-nin qurulması gələcəyimizin böyük qələbəsi idi. Bu baxımdan, Y.Qarayev daha sonra yazır: "Demokratik Cümhuriyyət - Azərbay-

canda humanitar milli ənənənin, ədəbi, hüquqi, fəlsəfi fikrin, milli "MƏN" və milli dövlət şüurunun, bütövlükdə xalqın azadlıq hərəkatının tarixən qanunauyğun və məntiqi yekunu kimi təşəkkül tapmışdı. AXC rəhbərlərinin düşüncəsində Azərbaycan xalqının öz ruhundan doğan bir ümummilli hərəkat, hadisə idi".

Demokratik Cümhuriyyətin təşəkkülünün tarixi qanunauyğunluğunu şərtləndirən amillərdən ən mühümünü də elə onun, məhz milli-tarixi ənənənin yekunu və nəticəsi kimi meydana çıxması faktıdır. Demokratik respublika ona görə az müddətdə çox iş görə bildi ki, fəaliyyət göstərdiyi 23 ayı nə ondan əvvəlki 23 ildən, nə də sonrakı 70 ildən ayırmaq mümkün deyildir.

Cümhuriyyət ideyası, ümumiyyətlə, Azərbaycanda müasir mənada milli mənlik şüurunun oyanması, xüsusən, keçən əsrin sonlarından vüsət alır. Düzdür, Azərbaycanda müstəqil dövlət ənənələrinin, "AZƏRBAYCAN" sözünün tarixi çox qədim əsrlərə gedib çıxır (IX əsrə, Xətib Təbrizi qədər). Lakin çar istilası ilə yenidən bu sözün həyatdan və xəritədən silinməsi prosesi başlayır və Gəncə dönüb "Yelizavetpol" olanda, "Azərbaycan" sözü də "tatar" sözü ilə əvəz olunur. Şübhəsiz, əvvəllər də azərbaycanlılara onların əslini - türk mənşəyini anlatmaq cəhdləri olmuşdur ("Əkinçi", "Ziya", "Kəşkül" və b.). Lakin Azərbaycanı, məhz milli bir anlayış səviyyəsində xalqa və dünyaya dərk etdirmək hələ milli məqsəd və vətəndaşlıq vəzifəsi kimi qalmaqda davam edirdi. Çünki hələ də daxilə və xaricə əfkari-ümumiyyətlə Azərbaycan deyə bir mövcudluq tanıyırdı və iş o yerə çatmışdı ki, "KƏŞKÜL"dən otuz il sonra indi də "MOLLA NƏSRƏDDİN" millətin adı, dili, ərazisi barədə məlumatı bədii publisistikada, hekayə və felyetonlarda xalqa çatdırmağa (C.Məmmədquluzadə, "AZƏRBAYCAN" məqaləsi) ehtiyac hiss etmişdi. Yuxarıda adları çəkilən mətbuat orqanlarının və onların mühərrirlərinin ictimai fəaliyyət meydanına atılması ilə bu məsələ, xüsusilə güclənmişdir. Milli ənənələrə qayıdışın ifadəsi Əli bəy Hüseynzadənin "Həyat" qəzetində hissə-hissə dərc olunmuş məşhur "TÜRK LƏR KİMDİR VƏ KİMLƏRDƏN İBARƏTDİR?" adlı

əsərində qabarıq şəkildə əks olunur. Qəzetin ümumi istiqaməti məlum "TÜRK LƏŞMƏK, İSLAMLAŞMAQ, MÜASİRLƏŞMƏK (AVROPALAŞMAQ)!" şüarında ifadə olunurdu. Lakin "islamlaşmaq" deyəndə, söhbət, əsla, ortodoks dini doktrinanın dirçəldilməsindən getmirdi, bütöv bir həyat tərzini olan islama məxsus ümumbəşəri mənəvi-əxlaqi dəyərlərin inkişafından gedirdi. "HƏYAT", "FÜYUZAT" mühərrirləri təkamülde mənəvi-etik sistem kimi, əxlaqi-vicdani dəyər və sərəvət kimi islamın rolunu qəbul və təsdiq edirdilər. Onlar "MƏHKUM SİNİF" və "MƏHKUM MİLLƏT" ifadələrini həmişə yanaşı işlədir, onun, məhz əzilən siniflərlə kölə millətlərin mənafeyini özündə birləşdirməsində çağdaş demokratik inqilabın Avropa inqilablarından əsas fərqi görürdülər. Belə bir tarixi qənaət o dövrün milli ziyalılarının ictimai-siyasi düşüncə səviyyəsinin yüksəkliyini göstərən mühüm bir nailiyyət idi və öz reallığını, həyatilik gücünün təsdiqini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması faktında tapdı."

AXC ədəbi-bədii və mədəni prosesinə toxunan Y.Qarayev az müddətdə bu sahədə böyük uğurlar qazanıldığından bəhs etmişdir: "Azərbaycanda Cümhuriyyət dövrünün öz böyük poeziyası, nəsr, dramaturgiyası və teatru olmuşdur. Dövrün mətbuatı mədəniyyətin və elmin bütün sahələrində başlanan sosial-mənəvi intibahın pafosu ilə aşılanaşdır. Tədqiqat göstərir ki, hətta ay da, ulduz da rəmz və obraz kimi rəsmiləşən milli simvolikaya - üçrəngli bayrağa və gerbə poeziyadan, romantik nəsrə və inqilabi publisistikadan keçərək gəlmişdir. Lakin uzunmüddətli ehkam və yasaq illərində mətbuatın və ziyalıların bu dövr fəaliyyətinin üstündən qara xətt çəkilmiş, hətta Hadinin, Üzeyir bəyin, Cəbbarlinın, istisnasız, bütün nəşrlərində onların bədii irsi natamam, zədəli halda əhatə olunmuşdur. Özü də o nümunələr və mətnlər ixtisar olunmuşdur ki, bu gün müstəqillik dövründən xalqa, xüsusilə lazımdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda milli müstəqilliyə qədərki son yetmiş il demokratik respublikanın təşəkkül və süqutunu şərtləndirən səbəblər silsiləsini, Cümhuriyyət barədə həqiqəti qəsdən, şüurlu olaraq yalanlı və təhrifli şəkildə izah edib. Yaxın milli tariximizin tədqiqində subyektiv, konyuktur və əyintili mülahizələrin sayı bəlkə də başqa heç bir sahədə buradakı olduğu qədər "zəngin" olmayıb.

Bütövlükdə, Azərbaycan tarixinin son iki əsrini marksist elm bu vaxta qədər çar imperiyası daxilində bir regionun tarixi kimi öyrənib, müstəqil milli tale və tarix baxımından yox.

Azərbaycanın mənəvi mədə-

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KİVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

nyyətinin, nəinki milli təkrarsızlığı, hətta Şərqi və Asiyanın bir parçası olduğu da çox vaxt yaddan çıxıb. Avropaya Pyotrun açdığı pəncərəni də Stalin bağladıqdan sonra isə rəsmi sovet humanitar fikri vahid, qapalı və lokal kontekstdə hərəkət etməyə başladı. Ayrı-ayrı regionlarda bu hal, xüsusilə, ifrat və vulqar miqyaslar aldı.

Hətta Azərbaycanda müstəqillik dövrünün ərəfəsində meydana çıxan bir sıra yazılar da demokratik respublikaya münasibətdə, məhz elmi əxlaq və mənəvi vicdan tələvəti ilə müasir görünmə bilmədi.

Elə günahlar var ki, onlara, bəlkə də, 1937-də bəraət vermək olardı, amma 1980-də, 1990-da bu, mümkün deyil, Müqəddəs yaddaşa, doğma anaya, ana Azərbaycana silah və əl qaldırmaq günah sayılır, yaddaşa "qələm qaldırmağı" da anaya silah və əl qaldırmaq kimi ağır xətalərin sırasına daxil etmək olar.

Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tədqiqində bu vaxta qədərki əyintilərə cavab kimi əks ifrata, beləliklə, kütləvi eyniforiliyə yol vermək də yenə birtərəflilik demək olardı. Söhbət hər cür (istər mənfi, istər müsbət) işarəli stereotipə yol verməyin qeyri-elmiliyindən gedir. Cümhuriyyətin iki ildən də az sürməsinə şərtləndirən xarici (beynəlmillət) obyektiv səbəblərlə yanaşı, daxili-subyektiv məqamları da açıq

təhlilə cəlb etmədən problemin elmi tarixini və qiymətini vermək mümkün deyil.

Azərbaycan tarixinin Cümhuriyyət dövrünün tədqiqində total inkardan başqa, daha iki meyil özünü göstərir. Bir sıra hallarda demokratik respublikanın yalnız monarxiya ilə, çar rejimi ilə müqayisədə üstünlüyündən bəhs olunur. Digər hallarda isə, o özündən sonrakı Azərbaycan Sovet Respublikası ilə müqayisədə tənqidi mülahizələrin hədəfi edilir. Hər ikisi həqiqətdən eyni dərəcədə uzaq qənaətlərə gətirib çıxarır. Demokratik respublikanın yalnız bayrağı və gerbi yox, suverenlik və istiqlal təcrübəsi də Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərəvətidir. Ağılı və enerjini bu sərəvətə qarşı çevirməkdənsə, istiqlal və suverenliyin əbədiliyi uğrunda müasir mübarizədə də ona güvənmək, ondan daha çox faydalanmaq yolu bu Cümhuriyyətin milli-tarixi dərsələrinə yeganə doğru ziyalılıq və vətəndaşlıq münasibətinin ifadəsi demək olardı."

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi münasibətilə Milli Məclisin 26 may 1998-ci il tarixli təntənəli iclasındakı nitqindən müstəqil Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan etmişdir.

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru